

Bayram ALLAHVERDİYEV
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

“AVESTA”: ÖYRƏNİLMƏSİ, TƏRCÜMƏSİ
VƏ NƏŞRİ PROBLEMLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: Avesta, tərcümə, nəşr, Anketil Düperon, Zərdüşt, Azərbaycan, Avropa, Asiya

Ключевые слова: Авеста, перевод, публикация, Анкетиль Дюперрон, Зороастр, Азербайджан, Европа, Азия.

Keywords: Avesta, translation, publication, Anquetil-Duperron, Zoroaster, Azerbaijan, Europe, Asia.

Zərdüştlük dindir, fəlsəfədir, elmdir, bəddiyyatdır. Şumer – Babil mədəniyyətindən başlanıb gələn bu din, fəlsəfə, elm və bədiyyat “Avesta”-da ümmana çevrilir, tam konsepsiya şəklinə düşür, zəngin fikirlər kəlamalar toplusu olur.

İslamiyyətə qədərki Azərbaycan dini – etik görüşləri, fəlsəfi baxışı və bədii fikir dünyasının mayası, özülü Şumer-Babil mədəniyyəti, “Bilqamis” dastanı və “Avesta”dır.

İslam görüşləri nə qədər güclü əks təsir göstərsə də bu kökü, özəyi üzə, üstələyə və itirə bilməmişdir. Bu ana tipli təkcə islamaqədərki xalq kəlamının zirvəsi olan “Dədə Qorqud kitabı”nda və lap elə islam mədəniyyəti dövrünün dühası sayılan Nizaminin yaradıcılığında izləsək fikrimizin doğruluğu təsdiq olunur.

“Avesta”nın yaranma tarixinə və müəllifi Zərdüştün şəxsiyyətinə, yaşadığı dövrə, tarixə dair fikirlər müxtəlifdir. Bu barədə ilk fikir söyləyən yunan alimləridir. Yunanlar Zərdüşt və onun dininin çox qədim tarixə malik olduğunu, Zərdüşt etiqadlı Kiçik Asiya xalqlarından öyrənmişlər. İngilis alimi Meri Boysun tədqiqatına görə, “Antik müəlliflərin məlumatları imkan verir təxmin edək ki, farslar Kiçik Asiyada ilk dəfə yunanlarla toqquşan vaxtda artıq Zərdüşt etiqadlı idilər, təbii, onu fars peyğəmbəri və ulu maq” saymışlar. Onlar bilmişlər ki, o çox qədim dövrlərdə yaşamışdır. Bəli, Cmirinli Germodor Germipp Zərdüştün yaşadığı dövrü Troya müharibələrindən beş min il əvvələ aid edirlər. Midiyalı Ksanf Zər-

düştün Kserksin Yunanıstana basqımından 6 min il əvvəl, Ərəstun isə müəllimi Əflatunun ölümündən 6 min il əvvəl yaşadığını qeyd edir. Buradan belə anlaşılır ki, farslar yunanlara söyləmişlər ki, onların peyğəmbəri uzaq keçmişdə yaşamış; yunan alimləri də artıq özləri hesablayıb bu söhbətləri düzəltmişlər [1, 62].

Meri Boys davam edir: “Zərdüştlüyün sanbalı yetkinliyi haqqında rəvayət belə bir faktla uzlaşır ki, midiyalılar və farslar, yəqin ki, onu çoxdan yaranıb aydın təsis edilmiş fəlsəfi nəzəriyyəsi, ənənəsi və müqəddəs olan, artıq mahiyyətə ona heç bir Qərbi Avropa təsiri düşə bilməyən din kimi qəbul etmişdilər” [1, 62].

Əgər Zərdüştün, həqiqətən “miladdan öncə VI minillikdə yaşadığı və “Avesta”nın da o vaxt yarandığı fikirlə [2, 34-35; 324-325] razılaşsaq, “Avesta”nın Şumer mədəniyyəti və onun əvəzsiz Şumer qəhrəmanlıq dastanı olan “Bilqamis”dan da qabaq mövcudluğu və ilkin mənəvi qaynaq olduğu anlaşılır.

Lakin “Avesta”nın tarixinə dair dünya elmi fikri, hələlik bu nöqtədə dayanır: 1) “Avesta” – “müqəddəs” dini kitablar toplusu qədim Azərbaycan, Orta Asiya və İran zərdüştlüyü, təxminən m.ö.IX əsrdən miladi tarixin III əsrinə qədərki dövrdə yaradılmışdır [3, 14]; 2) “Avesta” zərdüştlüyün (Zərdüştün həyat – fəaliyyət tarixi m.ö.IX əsrlə VI əsr arasında qalxıb enir) təbliği əsasında təşəkkül tapmışdır” [4, 14]; 3) “VII yüzillikdə 21 kitabdan ibarət olan “Avesta” çox

müxtəlif məzmunlarda o vaxtın bütün biliklərini özündə toplamışdı [4, 14].

Beləliklə, “Bilqamis” dastanının “Avesta”dan iki min ildən artıq yaşı aşkar olur. Lakin “Bilqamis” yaranıb tam formalaşdıqdan, təxminən min il sonra, yəni m.ö.II minillikdə, akkad, hett, xurrit dillərinə çevrilib, gil lövhələrə köçürülüb – həkk edilib. Ondan da təxminən min il sonra “Avesta” gəlir. “Bilqamis” dastanı öz əslini, xəlqi – milli mənsubiyyəti daha artıq mühafizə edib. Başqa dillərə tərcümlər belə onun ruhunu qıra bilməyib, dastan öz məzmununu, mühüm xəlqi-milli keyfiyyətlərini əsasən saxlayıbdir.

“Avesta”nın keçib gəldiyi yol “Bilqamis”dan daha mürəkkəb, daha keşməkeşli olub. “Avesta” çox xalqlara təsir edib, onların həyatına, məişətinə keçib, hər xalq onu öz istəyinə uyğun mənimsəyib, yozub, dəyişdirib. Buna görə də, “Avesta” öz əsl ruhunu, ilkinliyini, xəlqi-milli mənsubiyyətini çətinliklə mühafizə edə bilibdir.

“Bilqamis” dastanı tam şəkildə öz qədim əsərlərdə – şumer dilində deyil, akkad, hett və b. dillərinə tərcümədə gəlib bizə çatıb.

“Bilqamis” dastanı ilə “Avesta” arasında güclü ədəbi-bədii və mənəvi əlaqə qohumluğu, mövzu və üslub yaxınlıqları və s. müşahidə olunur. Bu özünü, xüsusilə tanrılar aləmində və fəlsəfi baxışlarda göstərir. Hər iki qədim kitabda xeyir və şər qüvvələr qarşı-qarşıya durur. Bilqamis və onun dostu, məsləkdaşı Enkidü şər qüvvələrə qarşı mübarizə aparır, çarpışır, vuruşur, qələbə çalırlar... “Avesta”da xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsi əsasdır. Xeyir qüvvələrin tərəfində duran işıq tanrısı Hürmüz və onun hökmünü, xeyirxah işlərini icra edən Zərdüştdür. Şər qüvvələrə başçılıq edən isə qaranlıq və zülmət tanrısı Əhrimən və onun tərəfində duranlardır.

“Avesta”da m.ö.son minillik və ona qədərki bəşər həyatının mühüm və əsas problemləri bu və ya başqa şəkildə, az və ya çox dərəcədə qoyulub və həllini tapıbdir; VI əsrin ortasında Kirin hakimiyyətə keçməsi və fars imperiyasının genişlənməsi ilə “Avesta” dövlətin dini ideologiyası olur, tamam mənimsənilir, “Avesta”nın yaradıcıları

farslara qulluq etmək məcburiyyətində qalırlar, “Avesta” öz inkişafını fars mərhələsinə daxil olur. “Avesta” əsərlərdə Midiya dövlətinin məhsuludur. Farslar Midiyanı zəbt etdilər və zərdüştlüyü özlərinə din elədilər.

VII – IX əsrlərdə ərəb işğalının başlanması və qələbəsilə “Avesta”nın vətəni Azərbaycan və digər Kaspia sahil ölkələri, İran, Orta Asiya xalqları islamlaşdı; islam dini, islam ideologiyası qələbə çaldı.

“Avesta”nın müəllifi Zərdüştdür bizim ilk peyğəmbərimizdir. O, bütün peyğəmbərlərdən qabaqdir. O, fitri istedad, dərin bilik sahibi idi, çoxcəhətli dünyagörüşünə, yüksək insani keyfiyyətlərə malik əvəzsiz şəxsiyyət idi. “Avesta” əsərlərdə bütövlükdə şeirlə düzülüb – qoşulub, qələmə alınıb.

Kitabın bizə gəlib çatan parçalarının şeiri nəsrindən daha aydındır, daha yaxşı başa düşülür, anlaşılır. Zərdüştdür adı yaradıcı – adi şair, adi alim, adi filosof, adi ruhani deyildi, Zərdüştdür peyğəmbər idi. Tanrı ilə onun arasında bircə addım məsafə var idi, bu da onunla yaxından söhbət etmək, məsləhət almaq üçün idi. O, tanrı Hürmüzün göstərişlərini eşidir, onun həyata keçirirdi, onun təlimi üzrə dini etiqad yaradır, yeni elmi-dini təlimin əsasını qoyur, insanlığı bu yola çağırırdı.

“Avesta”nın qaynaqları qədimdir. “Avesta” ulu Şumer Babil mifləri, dini inancları, adət-ənənələri, ədəbi-fəlsəfi görüşləri, elmi fikir və düşüncələrindən su içib, mənəbətini oradan alıb. “Avesta” dinində olan oda, torpağa, suya, küləyə (havaya) inam əsərlərdə şumerlərdən gəlir. Bu uyğunluq Şumer dini-fəlsəfi görüşləri ilə Avesta arasında – zərdüştlüklə bir-birini tamamlayan qırılmaz mənəvi tellər var. Bu uyğunluq ilk növbədə Babil – Şumer əfsanə və rəvayətlərində açıq-aşkar özünü göstərir. Bu əfsanələrdən biri “Kainatın və insanların yaranması” haqqında şumer rəvayətidir. Kainat okeanın dolu suyundan ibarət olub, An və Kinin nikahında Enlil tanrı doğuldu...

Tədqiqatçılar “Avesta”nın zərdüştlüyün bütövlükdə qədim Azərbaycan – Kasp – Qara dəniz

niz ətrafı və İran, Orta və Kiçik Asiya ölkələrini əhatə etdiyini, əsrlərcə bu ölkələrin xalqlarının bu dinə, bu inama, bu məsləkə tanındıqlarını qeyd edirlər. İran imperiyası tarixinin müəyyən dövrü və mərhələlərində bu xatırlanan əraziləri də birləşdirdiyindən, “Avesta”, Zərdüştlükdə İrana aid kitab kimi təqdim və tədqiq olunub [5, 4-98; 4, 4-10; 1, 7; 6, 7-10; 7, 38-39]. İngilis alimi Meri Boys, təxminən m.ö. VI əsrdən miladi tarixinin VII əsrinədək müxtəlif aravermələrlə İran imperiyasının sərhəddini və “Avesta”nın yayılma və nüfuz dairəsini göstərən xəritədə verir.

Bilqamis padşahın zamanından əvvəl “qızıl əsr” dövrü, Ur, Tel-El-Obeyd, həmin dövrün ədəbi məhsulları olan “Enmerkar və hökmdar Aratti” dastanı və Bilqamisın atası “Luqalbanda” haqqında dastanın mövcudluğu barədə məlumat verir... [8, 26-27; 9, 235; 10, 51] 65 ulu babalarım...

“Eltəris xaqanın şərəfinə” adlı kitabda vahid türk eli birliyinin çox qədimlərdən başlanan tarixinə mənalı bir işarə var: “Böyük türk xaqanlığı”nın taxtında əyləşən növbəti hökmdarlardan Qapağan xanın dilindən bu sözlər deyilir: “Mən Qapağan. Eltəris xaqanın elində tərbiyə aldım. Eli (səltənəti) yabğa oğlu Sabra Tamğançur, onun kiçik qardaşı Yoğa Bilgə Sabra Tamğan tarkan ümumən mənim altımış beş ulu babalarım yaratmışlar...”

Bu tarix, Dəclə-Fərat çayları, Böyük Çin sədi və Orxon-Yenisey vadiləri və Monqolustandan tutmuş Kaspi və Yevkos Pontuna (Qara dənizə), Oradan da Urmiya gölü sahillərində olan əraziləri birləşdirən az və ya çox aravermələrə vahid hakimiyyətin tarixidir ki, təxminən 5 – 6 min illik bir dövrü əhatə edir. Ulularımızı yaratmış olduqları həmin 65 hökmranlığın üçü-dördü: “Midiya” (m.ö.671-553), “İskit” (m.ö.623-595), “İskit-Massaget-Sak” (m.ö.343-333) və b. ərazinin mərkəzində yerləşən Atropatena – Azərbaycan torpağı və burada məskun olan Azərbaycan – türk xalqının, türk dili və ədəbiyyatının tarixidir; Kür-Araz, Sakasen Alban mədəniyyəti də bura daxil olub.

Qədim “Bilqamis” (Gilqamış) dastanı, Turan

hökmdarı “Alp Ər Tonqanın (m.ö.VII əsr) ölümünə ağılar”, şair filosof Anaxaris (m.ö.VI əsr)in yaradıcılığı, “İssık” yazısı və mədəniyyəti (m.ö. V – IV əsrlər), “Yenisey-Orxon” kitabələri (milada tarixin V – VIII əsrləri), “dədə-qorqud kitabı” (miladi tarixin VI – VII əsrləri), habelə Mahmud Kaşğarlının “Divanı”, Nizaminin zəngin yaradıcılığı və b. az və ya çox aravermələrlə bu dövlətlərin yaratdığı ənənəvi, bir-birilə əlaqəli inkişaf edib gələn mənəvi dünyadır.

“Avesta” bu silsilənin mühüm həlqəsi, bu qalın kökün, bu güclü zəminin, bu zəngin ənənənin davamı kimi meydana çıxıb. Ağılın məntiqi, tarixi dəlil və həqiqətlər də “Avesta”nın əslində şumer-türk mənəvi dünyanın davamı olduğu fikrinə doğru yönəldir. Burada tarixi həqiqətin üstündən sükutla keçmək olmaz. “Avesta” “milli çərçivədən”, milli zəmindən daha yad əllərdə olub, yad dövlətlərə, imperiyalara xidmət edib. Tədqiqatçıları da çaşıdıran bu olub. “Avesta”nı bu səmtdən tədqiq ediblər. Belə ki, “Avesta” öz əslində yox, pəhləvi – qədim fars dilində ortaya çıxıb və yayılıb. Alimlərin şübhələri, axtarışları, tədqiqatları və gəldikləri bir sıra nəticələr aşkar edir ki, “Avesta”nın əsl fars dilində olmayıb. Həçansa bu dilə tərcümə edilib. Kitabın vətəni də İran ərazisi deyil, qədim Azərbaycandır. Bu mənada polyak alimi K.Kossoviçin tədqiqatı diqqəti cəlb edir [15, XVII, XVIII, XX, XXIV, XXV]. Alim yazır: “Zəndavesta” kitabı fars tayfalarının hələ müəyyən olmadığı bir vaxta aiddir və ola bilər ki, hələ o vaxt ayrıca ari tayfaları yox idi; belə ki, onların bir qismi Hindistanda fəth edilib, xüsusi vətəndaşlığı və mədəniyyətinin əsası qoyulmuş olan Himalaydan gəlmiş digər qismi isə Cənubi – Qərbi Asiyada qalmışdı... [11, XVII, XVIII, XX, XXIV, XXV]. K.Kossoviç sözündə davam edir: “Zəndcə adlandırılan zənd və zəndavesta sözlərinə kitabələrin heç birində rast gəlmirik: əslində Anketil (Düpperon Anketil XVIII əsrdə “Zənavestanı Qərbə təqdim etmiş alimdir) onların Avropaya təqdim etdiyi adlarının yerlərinin dilindəki və izahlardakı tərcüməsini verməli idi. İzahatçıların fikrincə zənd-zənd etmə, yaz-

ma; avesta və ya apasta isə Sanskrit vedində dini mənada bilik deməkdir. Beləliklə, mürəkkəb söz olan Zəndavesta, yəqin ki, qanunların yozumu, yaxud qanun və onun şərhini deməkdir. Bu adı, heç şübhəsiz, Anketil farslardan alıb, elə indiki Avropada da belə işlənir; Əfsanə bir mənada da qanunun paklığı bir-birilə vəhdəti deməkdir”.

Alimin qənaəti budur ki, “Zəndavesta” adı ilə məşhur olan müqəddəs kitabın dili, sözün əsl mənasında qədim farsların dili deyildir. “Zəndavesta”nın dili Himalay arilərinə qədərki ümumi dildə deyildi, qədim fars dili ilə kitabın dilinin müqayisəsi aşkar edir ki, bu dil yenə də qədim İran həyatının çox dövrlərini səciyyələndirə bilmir.

Keçən əsrin 50-60-cı illərində zəngin Şumer mədəniyyəti hələ aşkara çıxmamışdı; Şumer yazıları da, dini – mifik görüşləri, ədəbi və elmi əsərləri, bu əsərlərin dili və s. barədə təsəvvür yox idi. İz aparıb Babil mədəniyyətinə, Şumerlərə çıxarırlar... K.Kossoviç “Avesta”nın yazıldığı əlifba üzərində dayanır. O, yazır: “Sasanilərin işlətdiyi əlifba semit əlifbası idi; semit əlifbasını isə onlardan topladıqları kitabələr vasitəsilə almışdılar”; Sasanilər artıq çoxdan qəbul və vərdiş etdikləri yad əlifbanı farslara məcburi qəbul etdirmişdilər. Sasanilərin bu təsiri isə, şəksiz, farsları mədəniləşdirdi. Bu, söz yox, Assuriya və Babilin süqutu ilə başlamışdı”.

Dini ideyaların, yazı mədəniyyəti, əlifba və s. İrana keçməsi və yayılması Şumer – Babil mədəniyyətinin və onların varislərinin “məharəti və zirəkliyi ilə” əlaqələndirilir. Semitlər (Akkat, hett, xurrit və b.) özləri də ədəbi əsərləri, yazını şumerlərdən əxz etmişlər.

Tədqiqatlar semitlərin əlifbasının oxşaklı Şumer əlifbası olduğu və bu əlifbanın güclü təsir dairəsi ilə bağlı az – çox öz sözünü deyir. Əsrimiz 30-cu illərində türk alimi Ahmet Cavat bu qənatə gəlmiş, dünya xalqları əlifbalarının məhz qədim Şumer – türk qaynağından çıxdığı fikrini söyləmişdi: “İndi artıq ən qədim türk yazısı deyildikdə; azı 7000 il bundan qabaq başlayan və beş min ilə qədər (zəmanəmizə ən yaxın Assuri

kitabələrinin tarixi m.ö. birinci əsrə təsadüf edir) bütün Ön Asiya zəminində yetişən, inkişaf edən və sönən mədəniyyətlərin yazısı olan oxşaklı (Kuneiform yazı) və bunun qaynağı sayılan daha qədim türk yazısı başa düşülür. Şumer türklərinin dühasından yaranan oxşaklı yazı Babilistandan Qafqaza, İrandan və Hindistanın Şimalından Egey dənizinə və Misrədək iyirmidən artıq adda anılan millət və məmləkətlərə yayılıb, onların mədəniyyətlərinin ifadə vasitəsi olmuşdur; bunla da qalmayaraq, kənani, qədim sami və ya finikiya adı ilə xatırlanan yazıların da qaynağı sayılmışdır. Bu yazıdan Şərqdə ibrani, hind, uğur və dünənki mədəniyyətin yazısı olan ərəb əlifbası, Qərbdə isə yunan, etrus, nəhayət, bugünkü mədəniyyətin yazısı olan latın əlifbası yaranmışdır”. Beləliklə, “Avesta”nın məkanının Odlar yurdu – Atropaten – Azərbaycan olduğuna şübhə qalmır. Güman ki, “Avesta”nın əslində qədim Şumer – türk dilində və əlifbasında yazılıb, sonralar qədim fars dilinə tərcümə edilib, fars saraylarının hakim dini ideologiyası olub, təkmilləşib, ona əlavələr edilib, zaman keçdikcə farslar onu mənimsəyib, “özünüküləşdiriblər”, “İran ədəbiyyatının kitabı” sayıblar. Beləliklə, “Avesta”nın zəngin dini – mifoloji qaynaqlar, güclü ədəbi – elmi ənənə yaradıb. “Avesta” bu ənənələrin məhsuludur. “Bilqamis” kimi ulu kitabın ardınca “Avesta” gəlməli idi.

Böyük Pliniy özünün “Təbiət tarixi” əsərində göstərir ki, Avestanın ilkin həcmi 2 milyon misra olmuşdur. Avestaşünas E.Vestə görə Sasanilər “Avesta”nın 345.700 misradan ibarət olub, Makedoniyalı İsgəndər onu yandıraraq dağıdandan sonra isə yeddidə bir hissəsi qalıb. Deməli, sasanilər “Avesta”nın bütöv həcmi $345.700 \times 7 = 2419.900$ misraya bərabər olmuş olur.

Avestanın nüsxələri, zərdüşti ədəbiyyatı haqqında pəhləvi dilində yazılmış izahların və tərcümələrin çoxu miladın VII, VIII və IX əsrlərinə aiddir. Zərdüşti ədəbiyyatında ən əhəmiyyətli yer tutan “Dinkərd”in 8 və 9-cu fəsillərində Avestadan geniş danışılır və onun 21 nüsxədən ibarət olduğu göstərilir. Dövrümüzdə gəlib çatmış “Dinkərd” 9 cildəndən ibarətdir. Bu əsərin əslin-

də “Zənd “Akasiya” olmuşdur. Pəhləvi dilində “Dinkərd” sözü ilə əvəz edilmişdir. “Zənd Akasiya” Azər Fərnəbəq Fərruxzad oğlu tərəfindən tərtib edilmişdir. Hazırda Avesta beş hissəyə və ya kitaba bölünür: 1. Yəsnalar; 2. Vispərd; 3. Vendidad; 4. Yəşt; 5. Kiçik Avesta. Yəsna – bu ad Avestada “yəsnə” şəklində tez-tez çəkilir. Onun mənası “sitayış”, “pərəstiş”, “namaz” və “cəşn” deməkdir. Yəsnalar xüsusilə dini mərasimdə oxunur. Onlar 72 fəsildən ibarətdir. 72 Yəsnadan biri Qat*alar adlanır və bunlar Avestanın ən qədim hissəsidir. Vispərd – sözü iki hissədən: “vistə” və “rəstəvü” – ibarətdir. Bütövlükdə sözün mənası “başçılar” deməkdir. Vispərd özlüyündə ayrıca kitab deyildir. Demək olar ki, Yəsnaların əlavəsidir və dini mərasimlərdə Yəsna ilə birlikdə oxunur.

Vendidad – Bu əsər qanunlara aiddir. Bu söz üç hissədən düzəlmişdir: “vey” – ziddinə, “dəvə” – div, “datə” – qanun və üç birlikdə “divlər ziddinə olan qanun” mənasını bildirir. Vendidad dini mərasimlərdə oxunur. Vendadın fəslinə fərgərd deyilir. Vendidadda 22 fərgərd vardır. Birinci fərgərd Yer in və ölkələrin yaranmasına aiddir. İkinci fərgərd Cəm dastanı haqqındadır. Üçüncü, dünyada xoş və pis həyatdan danışır. Digər fərgərdlərin əksəriyyəti dini qanunlara və prinsiplərə aiddir, o cümlədən and içmək, vəd vermək, müqavilə bağlamaq, müqaviləni ləğv etmək, təmizlik, suyu pak saxlamaq və s. 22-ci fərgərdə Əhrimənin gətirdiyi xəstəliklərin qabağını almaq və müalicə etməkdən bəhs olunur. Yəşt – Avestada “yəşt” şəklində verilir. Bu söz “yəsnə” sözündən düzələrək “sitayış və nəzir” mənasını bildirir. Yəştlər 21 hissədən ibarətdir. 1. Hürmüz yəşt; 2. Yeddi əmşasipənd yəşt; 3. Ordibehişt yəşt; 4. Xordad yəşt; 5. Aban yəşt; 6. Xorşid yəşt; 7. Mah yəşt; 8. Tir yəşt; 9. Geuş yəşt; 10. Mehr yəşt və s.

* Qat – “mahni oxuma” mənasını daşıyır. Yasna bölməsində təmsil olunmuş qatlar öncə şifahi şəkildə ifa edilmiş, sonralar yazıya alınmışdı. “Avesta mətnlərinin yazılması və izahatların tərtib olunması Sasanilər dövründə başa çatdırılmışdır”.

Kiçik Avesta – ilin dini bayramlarında xoş və kədərli mərasimlərdə oxunan namaz və dualardan ibarətdir. Bu əsərdə əsasən böyük Avestadan seçilmiş parçalar verilmişdir.

“Bundəheş” – adlanan bu əsər pəhləvi dilində yazılmış Zərdüştü ədəbiyyatıdır. Əsərdə dünyanın yaranışından və bir sıra dini, tarixi və coğrafi məsələlərdən danışılır. Bu əsər Avropada məşhurdur. Onun ən mükəmməl nüsxəsini 1908-ci ildə Təhmurəs Dinşah Ankləriya çap etdirmişdir.

“Ərdavirafnamə” – bu kitab zərdüştlərin dini ədəbiyyatına aid əsərlərdən biridir. Əsərdə Zərdüşt dini rəhbərindən Ərdavirafın merac edərək behişt və cəhənnəmi görməsindən, mükafat və cəzalardan danışılır. “Zatspəram” – üç hissədən ibarət olan bu kitabı şərqişünas Vest ingilis dilinə tərcümə etmişdir.

Ulu əcdadlarımızın daim yeniliyə, tərəqqiyə can atdığını təsdiqləyən külli miqdarda şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri gəlib bizə çatmışdır. Sonrakı əsrlərdə Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı “bu bünövrə daşları üzərində” [12, V] (M.Arif) inkişaf etmişdir. Onlardan bir çoxu Azərbaycan filosofu, şairi Zərdüştün “Avesta” kitablarında əksini tapmışdır [13, 3-36].

Elm aləminə məlum olduqdan sonra “Avesta” kitabının tədqiqi ilə Avropada F.Bonn, R.Rask, E.Bürnhüf kimi dünya səviyyəsində tanınmış alimlər məşğul olmuşlar. XIX əsrin ortalarından tədqiqatçıların bir qrupu “orta fars” mətnlərinin şərhini ilə məşğul olmuşdur. Bu alimlərin ön sırasında F.Şpigel, F.Yusti dayanmışdır. İkinci qrup alimlər R.Rott başda olmaqla “Avesta” kitabını qədim hind vedaları ilə müqayisə əsasında öyrənməyə başlamışlar.

XIX əsrin sonlarında K.Geldner “Avesta”nın tənqidi mətnini (1886-1895) yaratdı. D.Darmsteter isə “Avesta”nın əldə olan bütün mətnlərinin tərcüməsini və şərhini verdi (1892-1893). U.Çeksonun “İrənin qədim peyğəmbəri” əsəri qədim abidənin tədqiqi və öyrənilməsi sahəsində daha böyük əhəmiyyət kəsb etdi.

“Avesta” kitabı haqqında daha əsaslı tədqiqatlar H.X.Bartoloteo tərəfindən həyata keçirildi. O,

“İran dillərinin tarixəqədərki dövrü”, “Avesta” və qədim fars dilləri” adlı elmi kitabları, “Qədim İran lüğəti”, “Qatlar”ın alman dilinə tərcüməsi və s. işləri ilə çox məşhurlaşdı.

XX əsrin əvvəllərindən “Avesta”nın dünya ölkələrində tədqiqi daha da genişləndi. Almaniyada X.Reyxelt, İ.Hertel, H.Humbax, X.Yunker və b.; Fransada J.Dyuşen-Qillemen, E.Benvenist və b.; İngiltərədə V.Henninq, X.Beyli, İ.Qerteviç və b. tədqiqatları və İ.Purdavud və H.Razinin İranda və Hindistanda “Avesta”nın mətnlərinin nəşr edilməsindəki xidmətləri təqdirəlayiqdir.

“Avesta” dünya şöhrəti qazanmış ilk yazılı abidəmizdir. O, bəşər mədəniyyəti tarixinə, kitab xəzinələrinə əbədi daxil olmuşdur. Zərdüştü “qədim Azərbaycanın ən böyük mütəfəkkiri”, “Avesta”nı isə “Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim və ən əzəmətli əsəri adlandıran professor M.Rəfili haqlıdır ki, “Avesta” qədim Azərbaycan ədəbiyyatının və kitabının “ən böyük abidəsi kimi tədqiq edilməlidir”. Milli kitab tariximizi bu klassik abidədən hesablasaq, Azərbaycan kitabının üç min il yaşı olduqca aydınlaşar[14, 5].

Güclü zəmin olmasaydı, “Avesta” özü də, Azərbaycan, Şərq və ümumiyyətlə, dünya kitabının inkişaf zirvəsinə yüksələ bilməzdi. Ən yaxşı əlyazmalarının bir sıra kitab xəzinələrində (Kopenhagen, Oksford, London, Paris...) saxlanılması da bunu sübut edir, bununla izah edilməlidir.

Zərdüştiliklə qədim yunan elmi – fəlsəfi fikri əsasında xüsusilə **güclü** olmuşdur. “Avesta” Demokrit, Platon, Aristotel və başqalarının dünyagörüşünün formalaşmasına dərin təsir göstərmişdir. Təəssüf ki, elmi-kütləvi ədəbiyyatda, dərsliklərdə bu faktın üstündən sükutla keçirlər. Məsələn, atomistikadan danışanda Demokritin böyük xidmətini qeyd edirlər, lakin onun Midiyaya səfərini, bu elmin əsasını zərdüşt dininin maqlardan öyrəndiyini demirlər.

Zərdüştlik deyəndə, adətən, islam və xristiyanlıqdan daha qədim olan bir dini dünyagörüş nəzərdə tutulur, onun müqəddəs kitabı “Aves-

ta”dakı dini təsəvvürlərə diqqət yönəlir. Əslində, zərdüştilik son dərəcə geniş mündərəcəli bir təlimdir. Orada ümumiyyətlə, varlığa və idraka dair dini –fəlsəfi baxışlardan əlavə, təbiət, cəmiyyət və insn haqqında maraqlı mülahizələr vardır.

Bizim eradan əvvəl II – I minilliklərin qovşağında meydana gələn, müəyyən dərəcədə qədim dünyada yeganə mükəmməl din, dünyagörüşü, əxlaq və məişət, mənəviyyat prinsipləri toplusu kimi təbliğ edilən bu din tam şəkildə hələ də öyrənilmişdir. Ən qədim dünya dinlərindən olan zərdüştilik ingilis tədqiqatçısı Meri Boyaun sözləri ilə deyilsə, bilavasitə və bilvasitə bəşəriyyətə bütün digər etiqad növlərindən daha artıq dərəcədə təsir göstərmişdir. Son tədqiqatlar göstərir ki, hətta qədim və məşhur hind ədəbi-dini abidəsi olan “Riqvedaya” “Avesta”nın böyük təsiri olmuşdur.

Parslar, İranın ərəblər tərəfindən VII –X əsrlərdə fəthi zamanı ölkədən qaçaraq Hindistanda sığınacaq tapmış atəşpərəstlərin varisləridir. Atəşpərəstlərin müxtəlif saylı icmaları indi ABŞ-da, Kanadada və Avstraliyada yaşayır. Cüzi miqdarda İranda qalanlarını isə kəbr adlandırırlar.

Parslar tütün çəkmir, alkoqollu içkilər və narkotik maddələr qəbul etmir, oruc tutmurlar. Onların qadınları çadra örtmür. Oddan başqa hava, su və torpaq da parslar üçün müqəddəs sayılır.

Min illərdir ki, atəşpərəstlər müqəddəs saydıqları “Avesta”ya səcdə edirlər. Orta pars (pəhləvi) dilində yazılmış “Avesta” dörd hissədən ibarətdir: “yasni” (himnlər toplusu), “Vistar” (nəzəriyyələr toplusu), “Vendidat” (təmizlənmək qaydaları) və “Yaşti” (mələklər şərəfinə yazılmış himnlər).

Hindistanda parslar əsasən Bombeydə yaşayır. 130 minlik icma qucarati dilində danışır. Əsas məşğuliyyətləri sahibkarlıq, ticarət və bank işidir. Hindistanın keçmiş baş naziri mərhum İndira Qandinin əri pars icmasından olan Feroz Qandi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Мэри Бойс. Зороастрийцы. Верования и обычаи. –М.: Наука, 1987. –с.62.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. I c., s.34-35, VI c., s.324-325
3. Энциклопедический словарь. –т.1, М., 1953, с.14.
4. Литература древнего Востока: тексты. Московского Университета, 1984, с.4.
5. Брагинский И.С. Иранское литературное наследия. М.: Наука, 1984, с.4-98.
6. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киркизи. М.: АН СССР, 1959, с. 7-10;
7. Резер Д.Г. Мифы и легенды Древнего Двуречья. М.: Наука, 1965, с.38-39
8. Вулли Л. Ур Халдеев. М.: Восточной литературы, 1961, с.26-27
9. Крамер С.Н. История начинается в Шумере . М.: Наука, 1965, с.235.
10. Мариан Белицкий. Забытый мир шумеров. М.: Наука, 1980, с.51.
11. Четыре статьи из Зендавесты... Спб.1861, с XVII, XVIII, XX, XXIV, XXV.
12. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B.1960, c.I., s.V.
13. ASE. B., 1976, c.1., s.34-35. Birinci kitab. Bakı: Azərnəşr, 1995, s.3-36.
14. Zəkiyev İ. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu (qədim dövrdən XIX əsrin sonuna qədər). Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2000, s.5.

Байрам Аллахвердиев

РЕЗЮМЕ

«АВЕСТА»: ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ, ПЕРЕВОДА И ПУБЛИКАЦИИ

В статье описывается создание, исследование, перевод и публикация «Авесты». В статье указывается большая роль Анкетиль Дюперрона в процессе перевода «Авесты».

После перевода на французский язык, со временем книга была переведена на многие другие языки и была исследована и опубликована во всем мире.

В целом статья посвящена теме и содержанию «Авесты» и «Авеста» оценена как ценное сокровище нашей истории.

Bayram Allahverdiyev

SUMMARY

“AVESTA”: PROBLEMS OF LEARNING, TRANSLATION AND PUBLICATION

The article describes the creation, study, translation and publication of the “Avesta”. The article points out the great role of Anquetil Duperron in the process of translating “Avesta”.

After being translated into French, over time, the book has been translated into many other languages and has been researched and published worldwide.

In general, the article is devoted to the theme and content of the “Avesta” and the “Avesta” is rated as a valuable treasure of our history.

Rəyçilər: dos.N.M.Mehrəliyeva; tar.ü.fəl.dok.L.Q.Abasova